

BİLGE TONYUKUK*Tonyuquq the Wise***İlhami DURMUŞ*****Özet**

Bilge Tonyukuk Gök Türk döneminin en büyük devlet adamlarındandır. Onun almış olduğu çeşitli ad ve unvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni Bilge Tonyukuk'tur. Bilge adı "hakim, akıllı, bilgin, alim" anlamına gelmektedir. Bilge en büyük unvanlardan biridir. Bilge, kağan ve hatunlarda da kullanılmış en önemli unvandır. Tonyukuk adının da bir unvan olduğu bilinmektedir. Bu keilmenin "tun" ve "yugruş" kelimelerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Buradan Tun-yuku/Tun-yugruş kelimesi "ilk halktan vezir", "ilk halk arasından çıkmış vezir" anlamına gelmektedir. Bilge Tonyukuk'un "Boyla Baga Tarkan" ve "Apa Tarkan" unvanlarından da söz edilmektedir. Çeşitli ad ve unvanlar alan Bilge Tonyukuk Çin'de doğmuş ve ömrünün önemli bir kısmını orada geçirmiştir. Daha sonra Türklerin bağımsız olarak varlığını sürdürdüğu bozkır çevresine gelmiştir. O, bir devlet adamı olarak Kutlug İteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan ile çalışarak Türk devlet ve milletine büyük hizmet etmiştir. Bilge Tonyukuk'un özelliklerini almış olduğu unvanlar açık bir şekilde ortaya koymaktadır. O, bilge, akıllı, halk arasından çıkmış ilk vezir, başkomutan, danışman olmak üzere çeşitli özelliklere sahiptir. Bilge Tonyukuk akıllı, halk arasından çıkmış ilk vezir, başkomutan, danışman olmak üzere çeşitli özelliklere sahiptir. Tonyukuk akıllı, uyanık ve çok iyi bir stratejist olarak bilinmektedir. Aynı zamanda düşmana karşı çok savaş kazanmış bir kahraman olduğu da dikkati çekmektedir. Bilge Tonyukuk'un Anıtlığı günümüzde Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un yakınında Bayn Tsokto Tepesi denilen yerin yanında bulunmaktadır. Bu anıtlık dikdörtgen planlı olup, girişi doğu taraftandır. Yazıtlı taşları, heykelleri ve balbalları ile Türk tarih ve kültürüne büyük katkı sunmaktadır. Özellikle iki adet taşın dört tarafı Türkçe olup, Gök Türk yazısıyla yazılmıştır. Bilge Tonyukuk bu yazıtlarında Türk devlet ve milleti için yaptıklarından ayrıntılı bir şekilde söz eder. Onun vermiş olduğu bilgiler Türk siyasi, askeri, hukuk tarihleri ile düşünce hayatına dair kayda değer bilgiler içerir. Yazıtında bir devlet adamında bulunması gereken vasıfları da ortaya koyar. Anıtlığından ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntular yazıtlardaki bilgilerle karşılaştırma yapmaya da imkan verir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bilge Tonyukuk, devlet, millet, strateji, kahramanlık, yazıt.

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ilhamidurmus@gmail.com

Abstract

Tonyuquq, grand vizier in the Second Kök Türk Empire, is one of the most eminent statesmen of his age. Among various titles and names given to him, the most renowned one is bilge, which means “wise, clever, man of knowledge”. It is one of the most significant titles, used once also for qagans and katuns (queens). His personal name Tonyuquq is also to be a title, composed of the words tun and yugruş, meaning “vizier from the first people”. He had the titles Boyla Baga Tarkan and Apa Tarkan, too. He was born in China and lived for a long time there. Then he fled to the steppe, where the Kök Türks had just gained independence from the Middle Kingdom. He served as advisor to the qagans Qutlug İlderiş, Kapgan and Bilge. His titles reflect his personal features. He was wise, clever, raised among the common people, commander-in-chief and advisor. He is known as a wary man and a good strategist, gaining a lot of victories in battle fields. His monument is located next to the Bayn Tsokto Hill near the Mongolian capital city Ulaan Bator. It is rectangular shaped with a gate in the east. With inscriptions, statues and balbals, it is an important source of Turkic history. The two inscriptions with one continuous text were written in Kök Türk runic script. Tonyuquq the Wise tells about his activities in the text. The content contains valuable information about political, military, juristic and philosophical life of the Turks. He accounts also peculiarities that a statesman should have. Relics found around the monument make it possible to compare with the written information.

Keywords: Kök Türks, Tonyuquq the Wise, state, people, strategy, heroism, inscription.

Giriş

Bozkır Türk devleti arazisi, bir araya gelmiş halkı, ortak idari ve hukuki nizamı ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir kuruluştur (Kafesoğlu 1989: 221). Başka bir ifadeyle Türk devleti sınırları belirli bir toprağa sahip, boy ve boylar birliklerinin bir araya gelmesiyle halkı oluşmuş, belirli idari ve hukuki nizamı olan ve mensubu olan insanların hür ve bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü siyasi bir kuruluştur. (Durmuş, 2007: 27). İdari ve hukuki nizamı sağlayanlar da devlet yöneticileridir. Bundan dolayı Türkler yaşadıkları kültür coğrafyası, coğrafya üzerine yayılmış insan unsuru ve bu unsurun Kağanları tarafından bir araya getirilerek bir devlet idaresi altında toplanılmasıyla kendine has bir yapı oluşturur. Onların bu şekildeki yapısı Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının doğu yüzünde şöyle geçer: “Üstte mavi gök, alta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş” (Köl Tigin yazıtı; doğu,1; Bilge Kağan

yazıtı; doğu, 3). Bu cümlelerden Türklerin yerleşik hayata geçinceye kadar, hatta ondan sonra da devam eden binlerce yıllık tarihi macera ve çabalarının özü açıkça anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olan üç temel unsur vardır. Birincisi geniş mekân, ikincisi bu geniş mekâna dağılmış halk kitlesi, üçüncüsü ise, Türk Kağanlarının bu dağınık kitleye çekidüzen vermek suretiyle, onları tek bir devletin idaresi altında birleştirmeleridir (Kaplan 1985:1). Belirtilen unsurlar bozkır devletinin oluşumu ve gelişimini göstermektedir. Burada ülke, halk ve teşkilat dikkati çekmekte olup, Türklerin hayatının basit bir göçebelik olmadığını da göstermektedir.

Burada model olarak Gök Türk Devleti ön plana çıkmaktadır. Devletin ortaya çıktığı coğrafya ve kağanlar başta olmak üzere devlet yöneticilerinin milleti mutlu ve devleti güçlü kılmak için töre hükümlerini uygulayarak devleti yönetmeleridir. Devlet yönetiminde törenin değişmez hükümleri olan könülük (adalet), uzluk (faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (evrensellik) ön plana çıkmıştı. (Kafesoğlu, 1989: 235). Bu hükümler Türk kağanlarının devleti millet adına iyi yönetmelerini zorunlu kılıyordu. Eğer devlet yönetiminde aceze düştükleri görülürse, Tanrı tarafından verilen kut'u iyi kullanmadığına inanıldığından iktidardan uzaklaştırılması söz konusu olabilirdi. Böylece bir kontrol mekanizması oluşturulmak suretiyle hükümdarın millet zararına yapacağı işlerden sorumlu tutulacağı hesaba katılıyordu. Nitekim hükümdar hata yaptığında Tanrı kut'unu geri almaktaydı. Kapgan Kağan'ın oğlu Küçük Kağan hataya düşünce, Tanrı tarafından kut'u alınmıştı (Giraud, 1999: 157). "Kut taplamadı" (Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 35) ibaresi kağanın talihinin onaylanmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kut'u alınan hükümdar devleti yönetme hak ve yetkisine sahip olamamaktaydı (Durmuş, 2018: 154).

Bozkır Türk devletlerinde devletin yönetiminden birinci derecede sorumlu kişiler hükümdarlardı. Hükümdarlar çeşitli unvanlar taşımaktaydılar. Bunlar arasında Tanhu veya Şanyü, Kağan, Kan, Yabgu, İdi-kut, İl-teber ve Erkin bulunuyordu. Burada belirtilen unvanlar arasında en yaygın olanı "Kağan" idi (Kafesoğlu, 1989: 55). Hatun da hem hükümdarın eşi hem de veliahtların annesi olmasından dolayı, özel bir yere sahipti. Hatun'un adı hükümdarla birlikte anılıyordu. Türk sosyal ve siyasi hayatında adından sık bahsedilmektedir. Bilge Kağan yazıtında "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan ile anam İlbilge Hatun'u yükseltti" (Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 10) sözleri Hatun'un hükümdar ile anılmasının en güzel örneğini oluşturmaktadır. Bilge Kağan'ın, Köl Tigin'in başarılarından bahsederken, "annem hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım" (Köl Tigin Yazıtı, kuzey, 9) hitabı ile de bu görüş teyit edilmektedir.

Türk hükümdarının oğluna Tigin deniliyordu. Tiginler hükümdar öldükten sonra devleti yönetecek kişilerdi. Bunlardan birisi babasının yerine geçmek

suretiyle hükümdar olacak kişiydi. Bu itibarla bütün devleti yönetebilecek ve yönetme liyakatı olması gerekmektedir. Bir takım siyasi, askeri kabiliyetler kazandırılması, toplumun özelliklerini iyi bilmesi Tigin için önemliydi. Hükümdarda aranan vasıflar Tiginlerde de olmak zorundaydı. Cesaretli, bilge, erdemli, adaletli, dürüst, hoşgörülü vb. özelliklerin olması Tigin ya da Tiginleri devleti yönetmeye namzet kılıyordu (Durmuş, 2018: 158).

Türk devletlerinin yönetiminde şüphesiz hükümdar, hatun ve tiginler en önemli yeri tutuyordu. Ancak büyük bir devletin yönetimi yalnız hükümdar ailesinin elinde değildi. Her şeyden önce devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı meclisler vardı. Türk sosyal yapısı siyasi oluşumuna büyük ölçüde etki ediyordu. Aile temsilcileri soy, soy temsilcileri boy, boy temsilcileri ise devlet temsilcilerini oluşturuyordu. Boyların başında bulunan beyler devlet meclisinin temsilcileriydi (Durmuş, 2018: 159).

Türk kültür çevresinde devlet meclisine “toy” adı veriliyordu. “Toy”a katılanlar ise “Toygun” adıyla anılıyordu. “Toygun” , “toy üyesi” anlamında kullanılmıştı. Toy üyeleri Tigin, Kül Çor, Apa, Erkin, Yen-hung-ta, Tudun, İl-teber, Tarhan vb. unvanlar taşımaktaydılar. Bu unvanları taşıyanlar askeri- sivil idare sahipleri olarak Devlet Meclisi’ne katılan kimselerdi (Kafesoğlu, 1989: 248- 250).

Toy, belirli yer ve tarihlerde hükümdarın açış konuşmasından sonra kurban kesilmesi vs. gibi dini- milli törenlerle başlamaktaydı. Devlet ve millet meseleleri burada uzun uzun müzakere edilerek karara bağlanır, sonra zengin sofralara oturulurdu. Türk hükümdarı toyun tabii başkanı idi. Hükümdar bulunmadığı durumlarda “devlet müşaviri” olarak bilinen kişi toya başkanlık ederdi. Hükümdar ailesi dışından olan bu kişi “Aygücü” veya “Üge” diye anılıyordu. Aygücü ve Ügeler aynı zamanda “Başbakan” durumunda idiler (Kafesoğlu, 1989: 250).

Gök Türk devlet yönetiminde yukarıda belirtilen unvanları taşıyanlar görev yapıyordu. Şüphesiz devlet yönetiminde kağandan başlamak üzere her yöneticinin sorumluluğu vardı. Devlet yönetiminde iz bırakmış olanlardan biri de Bilge Tonyukuk idi. O, bütün faaliyetleriyle tarihte iz bırakmış önemli bir şahsiyetti. Bundan dolayı döneminin hanedan mensupları Kutlug İlteriş Kağan, Kapgan Kağan, Bilge Kağan, İlbilge Hatun ve Köl Tigin adı yanında isminden en çok söz edilen devlet adamı olmuştur. Bu açıklamalardan sonra onun adı, kişiliği, siyasi ve askeri faaliyetleri ile anıtlığı üzerinde durabiliriz.

Bilge Tonyukuk Adı

Bilge Tonyukuk Gök Türk döneminin en büyük devlet adamlarındandır. Onun almış olduğu çeşitli ad ve ünvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni Bilge Tonyukuk’tur. Bilge Kağan adında da belirtmiş olduğumuz üzere, bilge adı “hakim, akıllı, bilgin, alim” anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV,

92). Bilge en büyük unvan veya en büyük ünvanlardan biridir. Bilge, kağanlar ve hatunlarca en tanınmış ünvanların başında gelmektedir (Sümer, 1999: 33). Tonyukuk adından önce bilge adı bizzat kendisi tarafından kullanılmıştır. Bilge Tonyukuk adı yazıtında hep aynı şekilde geçmektedir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 1, 5, 6- 7, I, güney, 8, 10, I, Kuzey, 7, 10, II, batı, 2- 3, II, güney, 3, II, doğu, 7- 8). Oysa onun adı Bilge Kağan yazıtında Tonyukuk adı Bilge adı kullanılmadan verilmiştir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, güney, 14). Buradan Bilge adını yalnız kendisinin kullandığı, Bilge Kağan'ın ise Tonyukuk'u Bilge olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Bilge ad ve unvanının kağan ve hatunların kendileri için kullandıkları unvan olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan (Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 1) ve İlbilge Hatun (Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 10) tabirleri Bilge Kağan yazıtında bulunmasına rağmen, Tonyukuk için Bilge tabirinin bulunmaması, bu ad ve unvanın kağan ve ailesinin unvanı olarak kullanıldığı belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır. Tonyukuk'un kendisini adeta kağan gibi gördüğü ve bilge unvanını kullandığı dikkati çekmektedir.

Tonyukuk adı ise farklı şekillerde okunmaktadır. T'den sonraki sesli harfin "o" ya da "u" bu harften sonraki sessizin "ny" veya "yn", bundan sonrakinin "ok", "uk", "ko", "ku", "k" şeklinde okunması farklı okuyuş şekillerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durumda söz konusu ad, Tunyukuk, Tonyukuk, Tonyokok, Tonyokok, Tonyokok, Toynokok, Toynukuk, Toynokok şekillerinde okunabilmektedir. Hatta "y"nin düşmesiyle Tunukuk, Tunokok, Tonokok şekilleri de ortaya çıkmaktadır. Ayrıca "n"nin düşmesi halinde Tuyukuk, Tuyokok, Tuyokok, Toyukuk, Toyokok şeklinde okunması da mümkün görünmektedir.

Tonyukuk'daki ilk kısmın okunuşu "ton", "tun", "toy", "tuy" şekillerindedir. Ton'un karşılığı "giyecek", "elbise", "don"dur (Caferoğlu, 1968: 246). Bu durumda ton giyim, kuşama ifade eden bir kelimedir. Tun kelimesi ise, "kadının ilk çocuğu" ya da "kadının ilk kocası" için kullanılmaktadır. Hatta ilk çocuk anlamında "tun pala" tabiri kullanılmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV, 652). Günümüzde "tun" kelimesinin "saygı gösterilen", "saygın" anlamına geldiği de bilinmektedir (Dikmen vd., 1993: 3992). Tuy kelimesi ise, "halk" anlamındadır (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV, 664). Toy kelimesi de "bayram", "toy" anlamında kullanılmış bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968: 248).

Tonyukuk adında ilk kelimedenden sonra gelenler için de farklı anlamlandırmalar mümkündür. Uk "anlamak", ukuş "anlayış", okı "okumak, çağırmak" anlamlarında kullanılmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV, 430, 687- 688). Bu tanımlamalardan tam bir adlandırma çıkarmak mümkün görülmemektedir. Örneğin tun "ilk", okı ise "okumak" olduğuna göre "ilk okuyan", "ilk yetişmiş" anlamları düşünülebilir.

Kaşgarlı Mahmud bir "yugruş" terimine dikkat çekmektedir. Yugruş için

aynen şöyle demektedir: “Türkletce halktan vezirlik derecesine çıkan adam; hakandan bir derece aşağıdır; yalnız Türklere özgedir” (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV, 809). Bu kelime söz konusu adın anlaşılması için daha dikkate değer görünmektedir. Yuğruş adının Kaşgarlı Mahmud zamanında değişime uğramış olduğu düşünüldüğünde, adlandırma daha kolay olabilecektir. Bu durumda söz konusu adın “tun” ve “yuğruş” kelimelerinin bir araya gelmesinden oluştuğu hesaba katılabilecektir. Böylece Tun-yuku/Tun-yuğruş kelimesinin anlamı “ilk halktan vezir”, “ilk halk arasından çıkmış vezir” adlandırmasının diğer adlandırmalara göre bir adım önde olduğu düşünülebilir. Çünkü kağandan bir derece aşağıda olan bu unvanın kullanılması, onu kağanlar tarafından kullanılan “bilge” unvanını kullanma cesaretine de sevk etmiş görünmektedir. Tonyukuk/Tunyukuk ad ve unvanına pek rastlanılmaması da benzer şartların başka şahıslarda bulunmadığını göstermek bakımından kayda değerdir. İlk halk arasından çıkma vezir olma özelliği bir defa olan durum olarak değerlendirildiğinde bu unvanın kullanımı bir anlam ifade etmektedir. Tun kelimesinin –günümüzde olduğu gibi- “saygın”, “saygı gösterilen” anlamı da hesaba katılırsa, Tun-yuğruş/Tunyukuk’un “saygın vezir” olabileceği de düşünülebilir.

Bilge ve Tonyukuk ad ve unvanlarının dışında “Boyla Baga Tarkan” ad ve ünvanlarına da rastlanılmaktadır. Bilge Tonyukuk yazıtında Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ad ve ünvanı dikkati çekmektedir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 6). Bilge Kağan yazıtında da Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ad ve ünvanı yer almaktadır (Bilge Kağan Yazıtı, güney, 14). Bu durumda Boyla, бага ve Tarkan ad ve ünvanlarına dikkat çekilmiş bulunmaktadır.

Boyla’nın karşılığı “buyla”, “rütbe”, “unvan” verilmektedir (Caferoğlu, 1968: 49). Buradan herhangi bir anlam çıkarmak mümkün görünmemektedir. Eğer “rütbe” olarak düşünülürse, ağırlıklı olarak askeri bir unvan olabileceği dikkat çekmektedir. Bu unvan için “rütbe”, “yüksek bir unvan”, “devlet kurulu üyesi”, “şeref unvanı” manaları verildiği görülmektedir. Boyla ile ilgili içirgü boyla= iç boyla da bulunmaktadır (Donuk, 1988: 10). Bu durumda dış boyla olması da düşünülmektedir. Boyla’nın boy ve la kelimelerinden oluştuğu görülmektedir. Boy’un “boy”, “ulus”, “kavim”, “kabile”, “aşiret”, “hısım” gibi anlamlarına dikkat çekilmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1992: IV, 105). Ancak boylanın ikinci kelimesi “la”nın anlamı açık değildir. Buradan “boy”, “ulus”u devlet nezdinde temsil eden kişilere verilen unvan daha çok hatıra gelmektedir. Boyla’nın Boyula/Boulağ şeklinde olabileceği de düşünülmektedir. Bu durumda boy-ula/boy-ulağ hesaba katılmaktadır.

Tonyukuk’un unvanlarından biri de “Baga”dır. Baga için “bir rütbedir” denilmektedir (Caferoğlu, 1968: 30). Baga ünvanının “Tarkan” ünvanı ile birlikte taşındığı dikkat çekiyor (Sümer, 1999: 33). Baga Tarkan adı Bilge Kağan (Bilge Kağan Yazıtı, güney, 14) ve Bilge Tonyukuk (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 6-

7) yazıtlarında geçmektedir. Ayrıca Suci yazıtında “Kutlug Baga Tarkan” adına rastlanılmaktadır (Orkun, 1987: 156). Bu unvan Gök Türk, Uygur, Türkiş vb. Türk topluluklarında kullanılmıştır. Baga unvanı “Bagan” ve “Ban” şekillerinde de geçmektedir. Moğolca’daki “Ban”ın “küçük” anlamından hareketle, Baga ile bağlantılı “ban’dan dolayı “baga”nın küçük unvan şeklinde manalandırılması bir anlam ifade etmektedir (Donuk, 1988: 4). Baga kelimesinin kökünün “bag” olabileceği ihtimal dahilindedir. Bag, “kabile, boy, halk topluluğunun bir bölümü” olarak ifade edilmektedir (Caferoğlu, 1968: 30). Bu durumda halk topluluğunun bir bölümü bir uruğu ifade etmektedir. Buradan uruğu temsilen bir unvan akla gelmektedir. Baganın “Bagan” şeklinin olması yapısı itibariyle tıpkı Kaganı hatırlatmaktadır.

Tarkan unvanı “vezir”, “nazır” anlamında kullanılmaktadır (Caferoğlu, 1968: 226). Bu ad tek başına kullanılmış olduğu gibi diğer unvanlarla da kullanılmaktadır. Apa Tarkan, Baga Tarkan, Tamgan Tarkan vb. ad ve unvanlar tarkan unvanının yaygın olarak kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir. Tarkan’ın devlette önemli görev almış kişi olduğu, “ordu komutanı” olabileceği anlaşılmaktadır. Bilge Kağan yazıtında Türk devletini oluşturan unsurlardan söz ederken, Tarkanları da belirli bir sıraya yerleştirmektedir (Bilge Kağan Yazıtı, güney, 13- 14). Bu durum Tarkanların devlette önemli bir yere sahip olduklarını göstermektedir.

Bilge Tonyukuk’un Apa Tarkan ad ve unvanını taşıdığı da bilinmektedir (Mori, 1973: 90). Bu unvanın başkomutana karşılık geldiği dikkat çekmektedir. Bilge Tonyukuk yazıtını yazdığında böyle bir unvanı bulunmuyordu. Bilge Kağan zamanında da böyle bir görevi olmadığından, Bilge Kağan yazıtında yalnız var olan unvanları kullanılmıştır. Hatta Bilge Kağan yazıtında Tonyukuk için “bilge” unvanı da kullanılmamıştır.

Bilge Tonyukuk’un Yetiştığı Çevre

Bilge Tonyukuk yazıtında Çin’de dünyaya geldiğini belirtmektedir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 1). Ömrünün belirli bir kısmının Çin’de geçtiği bilinmektedir. Çin kültür çevresinde yetişmiş ve temel eğitimini Çin’de almıştır. Yetişmiş olduğu çevre itibariyle Çinlileri yakından tanıma imkanı bulmuştur. Yerleşik kültür çevresi ve bu çevrenin temel özelliklerini yakından görerek tespit etmiştir. Bu bağlamda hayatının belirli bir kısmı Çin kültür çevresinde geçmiştir.

Bilge Tonyukuk Çin’de doğmasına ve Çin denetiminde yetişmesine rağmen, buna bakmaksızın bütün ömrü boyunca kuvvetli bir Türk milliyetçisi kalmıştır (Kurat, 1952: 42). Bulduğu kültür çevresini değiştirerek, Türklerin bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü bozkır çevresine geçmiştir. Bu çevre Çin’in kuzeyi, Kıtay’ın batısı ve Oğuz’un güneyinde bulunuyordu (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I,

batı, 7). Yaşadıkları çevrede geyik ve tavşan yiyerek hayatlarını sürdürüyorlardı (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, güney, 1). Belirtilenlerden anlaşıldığına göre bu çevre avcılık yapmaya imkan veriyordu.

Bilge Tonyukuk Türk milletinin Ötüken'i yurt tuttuğunu, güneydeki, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki milletin buraya geldiğinden söz etmektedir (Bilge Kağan Yazıtı, I, güney, 10). Bu bilgilerden Ötüken ve çevresinin yurt edildiği anlaşılmaktadır. Bilge Tonyukuk'un katıldığı seferler esnasında ele geçirilen bozkırlar da onun hayatını sürdürdüğü kültür çevresi olarak dikkati çekmektedir. Yazıtında vermiş olduğu bilgilerden çok sayıda atın yetiştirildiği ve kullanıldığı bir kültür çevresinde hayatını sürdürdüğü bilinmektedir.

Bilge Tonyukuk'un Kişiliği

Bilge Tonyukuk tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. O, Türk zekası ve hakimliğinin bir timsalidir (Kurat, 1952: 43). Bilge Tonyukuk birçok üstün vasıflara sahip bir şahsiyettir. Unvanlarından da anlaşılacağı üzere, bilge, akıllı, halk arasından çıkmış ilk vezir, başkomutan, danışman olmak üzere çeşitli özellikleri bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında ise, onunla ilgili şu söz kayda değerdir: “Tonyukuk otoriter, hakim ve kurnazdır” (Liu Mau- Tsai, 1958: I, 175, 227). Çinlilerin vermiş olduğu bilgiler onun kişiliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun otoriter olduğunu kendi yazıtında verdiği bilgiler de göstermektedir. “Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım”. “Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim”. “Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi” (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 6- 7, güney, 10).

Bilge Tonyukuk'un akıllı, uyanık ve çok iyi bir stratejist olduğu da bilinmektedir. Yazıtında belirttiği üzere, nasıl, kime karşı ve ne zaman savaşa gireceğini belirli bir takvime bağlamıştır. Düşmanlarının en zayıf zamanlarını beklemiştir. Güçlü oldukları zaman savaşmanın uygun olmadığını ifade etmiştir.

Bilge Tonyukuk aynı zamanda kahraman bir kişi idi. Yazıtında da belirttiği üzere, düşmana karşı çok sayıda savaşa girmiş ve bu savaşlardan büyük başarı kazanmıştır. Bu mücadelesini uzun zaman diliminde sürdürmüştür. Kendisinin başkomutanlık görevinde bulunmuş olması da ordu sevk ve idaresini çok iyi yapabildiğini göstermek bakımından kayda değerdir.

Bilge Tonyukuk'un Siyasi ve Askeri Faaliyetleri

Bilge Tonyukuk Çin'de dünyaya gelmiştir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, batı, 1- 2). Yazıtında ne zaman doğduğu belirtilmemiştir. Çin kaynaklarında 716 yılı olayları anlatılırken, Bilge Tonyukuk'un 716 yılında 70 yaşının üzerinde olduğu

belirtilir (Liu Mau- Tsai, 1958. I, 170- 171). 716 yılından 70 yıl eskiye gidildiğinde Bilge Tonyukuk'un 646 yılında doğmuş olabileceği ortaya çıkar.

Bilge Tonyukuk başlangıçta Çin hâkimiyet sahası içerisinde bulunuyordu. Hatta Chan-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle görevli olan Tonyukuk, Çinli vali yardımcısı tarafından tutuklanmıştır. Kutlug'un Çine yağma için akın yaptığı sırada Tonyukuk suçunun affedilmesini ve eski görevine getirilmesini istemiştir. Tonyukuk böylece hapisten kurtulmuş, önce boyunun bulunduğu yere gitmiş, daha sonra da Kutlug'un yanına sığınmıştır. Tonyukuk zekiliği, planlamacı kişiliği ve askeri işlerdeki bilgisinden dolayı Kutlug tarafından Apa Tarkan olarak tayin edilmiştir. Böylece askeri işlerin ve atların idaresi işi tamamen onun emrine verilmiş bulunuyordu. Tonyukuk'un yeni kurulan devlete katılmasındaki büyük etki daha sonra gelişecek olaylarla da kendisini göstermiştir (Taşağıl, 2003: 13).

Bilge Tonyukuk Gök Türk devletinin varlığı, birliği ve dirliği için çalışmalarına başlamıştır. Bu kapsamda ülke içinde birliği ve dirliği sağlamaya başladıkları sırada Oğuzlardan kaçak gelmiş ve diğer milletlerin Gök Türklere tavrı hakkında bilgiler vermiştir. Onun belirttiğine göre Dokuz Oğuzlar kağanlarını seçmişler. Çin'e general Ku'yu, Kitanlara Tongra Esimi göndermişler. Bu elçiler vasıtasıyla sayıları az olan Gök Türklerin güçlendiğini, Kağanlarının cesur, sözcülerinin akıllı olduğunu, bu ikisi var oldukça, Çinlileri, Kitanları ve Oğuzları öldüreceklerini bildirmişlerdir. Bunun için Çinliler güneyden, Kitanlar doğudan ve Oğuzlar da kuzeyden saldırırlarsa Gök Türklerin güçlenmelerini ve yayılmalarını durdurabilecekleri düşüncesi de Oğuzların elçileri vasıtasıyla Çinliler ve Kitanlara ulaşmıştır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, güney, 2- 4).

Bilge Tonyukuk “gözü kör, kulağı sağır millet olmaz” anlayışına uygun olarak ülkesinin dışındaki gelişmeleri öğrenmiş, ancak içeride birlik ve dirliği sağlama gayretleri sürerken, üç düşmanın Gök Türklere saldırma ihtimaline karşı da son derece üzülmüştür. Bizzat “o sözü işitip gece uyuyacağım, gündüz oturacağım gelmedi” demektedir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, güney, 5). Çin, Oğuz ve Kitan'ın birleşmesi durumunda sıkıntıya düşeceklerini Kağanına bildirmiştir. Ayrıca zayıf olanın yenilmesinin kolay olduğunu, kuvvetli olanın yenilmesinin zorlaşacağını da belirttikten sonra, Kağandan “orduyu gönlüne göre sevk et” sözünü almıştır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, güney, 6- 8). Her halde düşmanları güç birliği etmeden, ya da harekete geçmeden harekete geçmeyi düşünüyordu ve nitekim de öyle yaptı.

Kutlug ile Tonyukuk öncelikle Kuzey Çin'deki Yün-çu eyaletine baskın düzenlemişlerdir (Liu Mau- Tsai, 1958: I, 306). Sonra hedef Ötüken idi. Baykal gölünün güneybatısında, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamır ırmakları ile çevrili, savunması kolay, fakat etrafa akınlar yapmaya elverişli mevkide iklimi uygun ve otlağı bol bir yer olan Ötüken yaylası Asya Hunları ve I. Gök Türk Kağanlığı

zamanında devletin ağırlık merkezi olarak, Türklerin kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınk Türk kütlelerini ancak, Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu “Ötüken etrafında toplamak ve idare etmek mümkündü” (Kafesoğlu, 1989: 107). İşte bu anlayışla Gök Türkler Kök Öng ırmağını geçtikten sonra Ötüken ormanına doğru ilerlemişler ve Oğuzlarla karşılaşp, onları yenilgiye uğratmışlardır. Bundan sonra diğere Oğuz toplulukları kütleler halinde gelerek Göktürklere katılmışlardır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, güney, 8- 10).

Kutlug, yani İleriş Kağan (devleti derleyip, toplayan) zamanında bütün savaşlarda Bilge Tonyukuk yerini almıştır. Bizzat yazıtında şöyle demektedir: “İleriş Kağan bilici, cesur olduğu için, Çine karşı on yedi defa savaştı, Kitan’a karşı beş defa savaştı, Oğuzla karşı beş defa savaştı. Onlarda danışmanı yine bizzat bendim, kumandanı yine bizzat bendim (Bilge Tonyukuk Yazıtı, II, güney, 5- 6).

Bilge Tonyukuk, Kapgan Kağan zamanında da Türk milleti ve devleti için yararlı işler yapmayı sürdürmüştür. Kırgız ve On-ok Kağanları ile Çin hükümdarının anlaşp, Altun ormanında buluşup, doğuda Türk Kağanına saldırma düşüncesinin ortaya çıkması, Gök Türkleri harekete geçirmiştir (Bilge Tonyukuk Yazıtı, II, doğu, 3- 4). Kapgan Kağan ile Tonyukuk idaresindeki Gök Türk ordusu “kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak” sürmüş ve Kırgızlar yenilgiye uğratılmıştır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, I, kuzey, 1- 4). On ok kavmi üzerine de bir sefer düzenleyerek başarı sağlanmıştır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, II, batı, 6- 8). Batıda Demir Kapı’ya kadar ulaşmışlardır (Bilge Tonyukuk Yazıtı, II, güney, 1).

Bilge Tonyukuk Türk devletinin gelişip, büyümesinde hep bilge kişiliğiyle ön planda yerini almış bir devlet adamıdır. Çin kaynaklarında “Tonyukuk otoriter, hâkim ve kurnazdır” (Liu Mau- Tsai, 1958: I, 175) denilmek suretiyle onun karakter tahlili yapılmaktadır. Buradan danışmanlık ve ordu komutanlığı yapan bir devlet adamındaki özellikler görülmektedir. Otorite sahibi olma, kendini kabullendirme, uyanıklık ve ileri görüşlülük önemli hasletleri olarak ortaya çıkmaktadır.

İleriş Kağan, Kapgan Kağan ve hatta Bilge Kağan dönemlerinde varlığını bildiğimiz Bilge Tonyukuk elbette devlet için önemli işler yapmıştır. Kendine ait yazıtında “Kendim yaşlandım” (Bilge Tonyukuk Yazıtı, II, doğu, 6) diyerek, bizzat yazıtını ölmeden önce yaşlılığında yazdırmıştır. Bu büyük devlet adamının 725 yılında sağ olduğu bilinmektedir. Çünkü Çin elçilik heyetini Bilge Kağanın kabulünde Bilge Kağan ile birlikte Hatunu, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk da hazır bulunmuştu (Liu Mau- Tsai, 1958: I, 175). Eğer 646 yılında doğduğundan hareket edilirse, bu toplantıda 79 yaşında olması gerekir. Yazıtta belirtilen “kendim yaşlandım” ifadesi de bir anlam taşımaktadır.

Büyük Türk devlet adamı Tonyukuk ile ilgili son bilgi 725 yılındaki bu haberdır. O, herhalde bu tarihten az sonra ölmüş olmalıdır. Gök Türk istiklal savaşı

hazırlıklarından itibaren İleriş, Kapgan ve Bilge zamanlarında devlete uzun yıllar hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan bilge ve stratejist özellikleriyle Tonyukuk Türk tarihinde yerini almıştır (Kafesoğlu, 1989: 117).

Bilge Tonyukuk Anıtlığı

Bilge Tonyukuk Anıtlığı Gök Türk dönemi anıtlıkları arasında özel bir yere sahiptir. Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlıklarından sonra belki de üçüncü sırayı almaktadır. Çünkü arkeolojik ve filolojik verileri Türk tarih ve kültürüne büyük katkı sağlamaktadır.

Bilge Tonyukuk Anıtlığı Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarından yaklaşık 400 km uzaklıktadır. Günümüzde Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un yakınında Bayn Tsokta Tepesi denilen yerin yanında bulunmaktadır. Anıtlıkların yazıtları dikkate alınarak "Orhun Abideleri" ya da "Orhun Yazıtları", tabiri kullanılmıştır. Bu tabir Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları için geçerlidir. Ancak Bilge Tonyukuk Anıtlığı için geçerli değildir. Çünkü bu anıtlık Tola nehrine yakın bir yerde bulunmaktadır.

Bilge Tonyukuk Anıtlığı ve yazıtı bilim çevrelerince ilk kez 1897 yazında bayan Klementz tarafından keşfedilmiştir (Aalto vd., 1958: 3). 1889 yılında Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlıklarının keşfinden sonra Türk tarihi ve kültürü adına önemli bir keşiftir. 1893 yılında Gök Türk yazısının çözümü ortaya çıkarılan anıtlıkların yazıtlarının okunmasını da kolaylaştırmıştır. Bu kapsamda Bilge Tonyukuk Anıtlığı yazıtlarındaki metinler 1899 yılında Radloff tarafından okunmuş, transkripsiyonu, çevirisi, açıklamaları ve değerlendirmeleriyle yayımlanmıştır (Radloff, 1899: 1- 122).

Radloff'un çalışmalarından sonra Bilge Tonyukuk Anıtlığı'nda araştırmalar yapılmıştır. G. J. Ramstedt 1899 sonbaharında burayı ziyaret etmiş ve dönüşte topladığı malzemeyi kaybetmiştir. 1909 yılında anıtlığı ikinci kez ziyaretinde Radloff'un çalışmalarına da sahip olduğundan, mevcut malzemeyi orijinaliyle karşılaştırabilmiş, düzeltmeler yapmış, yazıtlardan çok sayıda mükemmel fotoğraflar çekip, kopyalar almıştır. Ramstedt malzemeleri üzerinde bizzat çalışmamış, belgeleri Türkolojinin eski ustası V. Thomsen'e vermiş ve onun tarafından hazırlanan "Turcica"da Bilge Tonyukuk yazıtı çevirileri de kullanılmıştır (Aalto, 1958: 3). Bilge Tonyukuk Yazıtı H. N. Orkun (Orkun 1936), S. E. Malov (Malov 1951) ve P. Aalto (Aalto 1958) tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmalar Radloff ve Thomsen'in okuma ve değerlendirmelerine bağlı olup, araştırma için hiçbir yeni kayda değer düzeltme önerilerini içermemektedir.

Bilge Tonyukuk Anıtlığında 1957 yılının Temmuz ayında P. Aalto araştırmalarda bulunmuştur. Anıtlığın planı ve buluntuları değerlendirilmiştir. Hatta anıtlığın çevresinde insan eliyle yapılmış küçük bir yükseltiye dikkat

çekilerek, esaslı bir araştırma için önemi belirtilmiştir. Çeşitli bilim adamları anıtlıkta kazılar yapmıştır. J. Schubert de anıtlıkta kazı yapan bilim adamlarındandır (Aalto vd., 1958: 4). Bu kazılar esnasında önemli verilere ulaşılamamıştır.

Bilge Tonyukuk Anıtlığı dikdörtgen planlıdır. Girişi doğu taraftandır. Anıtlık üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte, yani anıtlığın doğu tarafında iki yazıtlı taş bulunmaktadır. Bu taşlardan birincisi 2,43m, ikincisi ise 2,17m yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır bulunmaktadır. Yazıtlı taşların her birinin dört tarafı da Türkçe yazılmıştır. Bu dikili ve yazıtlı taşların herhangi bir kaideye oturtulup, oturtulmadığı tam olarak görülememektedir. Ancak sağlam bir şekilde dikildikleri izlenimini vermektedir. Anıtlığın planına bakıldığında bu yazıtlı taşların birbirine simetrik olarak yerleştirildikleri görülmektedir.

Bilge Tonyukuk Anıtlığı'nın orta kısmında eb/barkın varlığı bilinmektedir. Bu eb/bark Bilge Tonyukuk'un ve hanımının heykellerinin konulduğu yapı olmalıdır. Muhtemelen kare planlı bir yapıydı. Ancak günümüze pek izi kalmamış görünüyor.

Anıtlığın batı tarafında ise 2,60m.x 2,60m boyutunda bir alanda dört yekpare parçadan oluşan taş sanduka bulunmaktadır. Bu levhalar 2,60m. Uzunluğunda ve 1,50m yüksekliğindedir. Bu levhaların dış yüzleri bitkisel süslemelidir. Hatta bu levhaların üzerine de ortasına silindirik bir delik açılmış kapak taşı kapatılmıştı. Bu taş sandukanın hemen kuzeyinde 1,50m.x 1,50m boyutunda küçük bir taş sanduka kalıntısı da bulunmaktadır.

Anıtlığın dış tarafında batıdan doğuya doğru balbal sıraları dikkati çekmektedir. Bu anıtlığın balbalları daha iyi korunmuş görünmektedir. Anıtlığın yaklaşık 1250m uzunluğunda balbal sırası devam etmektedir. Bu kadar uzunlukta yaklaşık 500 civarında balbal bulunmaktadır” (Aalto vd., 1958: 7). Hatta bu balballardan bir kısmı günümüzde yıkılmış, kaybolmuş, taşınmış ya da bozkırın kumlarına gömülmüşlerdir. Bilge Tonyukuk Anıtlığı balbalları en iyi korunmuş anıtlıklardandır. Öldürülen düşmanı sembolize eden bu sade balbalların Bilge Tonyukuk Anıtlığında fazla olması bir abartı değildir. Uzun ömrü savaş alanlarında geçen Bilge Tonyukuk'un yüzlerce düşman öldürdüğü hesaba katılmalıdır. Bu kapsamda 500 balbalın bile çok az olduğu ve balballarının tamamının günümüze kadar ulaşmadığını söyleyebiliriz. Bilge Tonyukuk Anıtlığı'nın müştamilâtı arasında heykeller de yer almaktadır. Bu heykellerin bağdaş kurmuş, diz çökmüş ve ayakta durur şekilde tasvir edilenleri bulunmaktadır.

Anıtlığın iç kısmının döşemelerle kaplandığı dikkati çekmektedir. Eb/barkta kullanılan çatı kiremitleri ve yapıda kullanılan tuğlalar artık bulunmamaktadır. Uzun yıllardan beri doğal ya da insan eliyle yapılan tahribat ve yapılan kazılarda koruma önlemlerinin alınmaması bu tür malzemenin yok olmasına ve kaybolmasına neden olmuş görünmektedir. Ancak yazılı belgelerinin iyi korunmuş olması, planının belli oluşu ve heykellerinin torso (başı, kolu eksik

heykel) olarak varlığı değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır.

Sonuç

Bilge Tonyukuk, Kutlug İleriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan ile çalışmış, Türk devlet ve milletine büyük hizmet etmiş bir şahsiyettir. O, askeri ve idari çeşitli görevleri başarıyla yürütmüştür. Geçmişi iyi bilmesi, geleceğe yönelik öngörülere onun bu başarısında büyük ölçüde etkili olmuştur. Onun önemli bir şahsiyet olduğunu hem Çin kaynakları hem de kendi bırakmış olduğu yazıtlar açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Bilge Tonyukuk, hanedandan olan yöneticilerin kullandığı “bilge” unvanını kullanmıştır. Gerçekten bilgelik Türklerin en yüksek unvanıdır. Bu bağlamda bilge olabilmek için birçok özelliklere sahip olmak gerekir. Çünkü bilge olanlar cesaretli, kahraman, uyanık, öngörülü, adaletli, zeki, hoşgörülü vb. birçok özelliği ya da unvanı kendilerinde toplamış olmak zorundadırlar. Onlar siyaseti, iç ve dış politikayı çok iyi bilge ve stratejiler üretmek durumundadırlar.

Bilge Tonyukuk birçok özelliği olan bir şahsiyetti. Türk devletini güçlü ve Türk milletini mutlu kılmak için bütün gayretlerini sarf etmişti. Cesareti, kahramanlığı, öngörüsü, uyanıklığı, hoşgörüsü, otoriterliği ve stratejistliği ile kendisini kanıtlamıştı. Bu özelliklere sahip olduğundan bilgeliği de söz konusuydu. Bir devlet adamında bulunması gereken önemli özellikler onda vardı. Olaylara dün, bugün, yarın üçgeni çerçevesinde bakabilen önemli bir devlet adamıydı.

Bilge Tonyukuk, Gök Türk döneminde adlarından söz ettiren hanedan üyeleri yanında adından en çok söz ettiren devlet adamıydı. Çünkü adı Kutlug İleriş Kağan, Kapgan Kağan, İlbilge Hatun, Bilge Kağan, Köl Tigin gibi çok anılanlardandı. Hem Çin kaynaklarında hem de Bilge Kağan ve kendine ait yazıtlarda adının geçmesi onun önemini ortaya koymaktadır. Özellikle kendine ait yazıtlarda adının ve faaliyetlerinin belirtilmiş olması kayda değerdir. Ayrıca yazıtlarından düşüncesini öğrenmek mümkün olmaktadır. Bütün bu veriler onun düşünen, düşündüğünü hayata geçiren büyük bir devlet adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.

DİKMEN, Aysel- BAYAZ, Ayla; *Derleme Sözlüğü*, X, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

DONUK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

- DURMUŞ, İlhami, “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”, *Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2, (2008), 25- 45.
- DURMUŞ, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018.
- GİRAUD, Rene, *Gök Türk İmparatorluğu*, (çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1999.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.
- KAPLAN, Mehmet, “Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, I, (1985), 1- 6.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lugat-it Türk*, I- IV, (çev. Besim Atalay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- KURAT, Akdes Nimet, “Gök Türk Kağanlığı”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, X/1- 2, (1952), 13- 5 6.
- LİU MAU-TSAİ, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost – Türken (Tu-Küe)*, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- MORİ, Masao, “A-shih-te Yüen-chen ve Tonyuquq”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1- 4, (1973), 87- 93.
- MORİ, Masao, “Kuzey Asya’da Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX, 1978, 209- 226.
- Orhun Abideleri*, Haz. Muharrem ERGİN, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987.
- RADLOFF, W., *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademi der Wissenschaften, Petersburg, 1899.
- RAMSTEDT, G. T.,-J.G. GRANÖ- P. AALTO, *Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Suomalais- Ugrilainen Seura, Helsinki, 1958.
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I- II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- THOMSEN, Wilhelm, *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, (çev. V. Köken); Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

EKLER

Resim 1. Bilge Tonyukuk Anıtlığı'ndan Genel Görünüş. Çin Kaynaklarında Türkler, TTK Yayınları, Ankara, 2006, RR.20.

Resim 2. Bilge Tonyukuk Anıtlığı'ndan Genel Görünüş. İlhami Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, Ankara, 2018, s. 489.

Resim 3. Bilge Tonyukuk Yazıtı. İlhami Durmuş, a.g.e.; s. 489.

Resim 4. Bilge Tonyukuk Anıtlığı'ndan Taş Heykeller.
Çin Kaynaklarında Türkler, TTK Yayınları, Ankara, 2006, RR.21.

Resim 5. Bilge Tonyukuk Anıtlığı Balbalları. İlhami Durmuş
Resim Arşivi.

Resim 6. Bozkırdan Görünüm. İlhami Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 461.